

ULUSLARARASI SEMPOZYUM
ORTA ASYA ALİMLERİNİN
İSLAM MEDENİYETİNE KATKILARI

INTERNATIONAL SYMPOSIUM
THE CONTRIBUTIONS OF MUSLIM
SCHOLARS OF CENTRAL ASIA TO THE
ISLAMIC CIVILIZATION

10-12 EKİM 2018 BİŞKEK / KIRGIZİSTAN

10-12 OCTOBER 2018 BISHKEK / KYRGYZSTAN

FÂRÂBÎ'NİN İLİMLER SINIFLAMASINDA PSİKOLOJİNİN YERİ.....	849
<i>Dr. Öğretim Üyesi Fatih ÖZKAN İlyas ALTUNER</i>	
BİRÜNİ VE TAHKİKU MÂ Lİ'L-HİND İNCELEMESİ	859
<i>Araş. Gör. Arzu YILDIZ</i>	
FARABİ'NİN ERDEMLİ ORTA TEORİSİ	869
<i>Araş. Gör. Nilüfer Öztürk KOCABIYIK</i>	

4. OTURUM / FARABİ SALONU

KUTADGU BİLİĞ İLE ATEBETÜ'L-HAKAYİK'TA DİL KONUSU VE MESELESİ.....	881
<i>Prof. Dr. Mehmet AYDIN</i>	
YUSUF HAS HACİB'İN KUTADGU BİLİĞ ADLI ESERİNDE DİNİ MOTİFLER.....	891
<i>Dr. Öğretim Üyesi Rıdvan DEMİR,</i>	

4. OTURUM / AHMED YESEVİ SALONU

ULUSAL KIRGIZ KADIN BAŞ KIYAFETLERİN ÖZELLİKLERİ.....	911
<i>Yrd. Doç. Dr. Aisulu KOPONOVA</i>	
İSLAM DÜNYASINDA İLMİ VE FELSEFİ SÜREKLİLİK: ULUG BEY RASATHANESİ.....	919
<i>Kishimjan Eshenkulova</i>	
ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИИ И ПРИРОДЫ НА ТВОРЧЕСТВО КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА.....	927
<i>Öğrt. Gör. Zarina NAZARBEEK</i>	

5. OTURUM / KASIM TINISTANOV SALONU

ÜNLÜ RESSAM REMBRANDT'IN "MEVLEVİ Dervişleri" İSİMLİ GRAVÜR ÇALIŞMASININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	941
<i>Prof. Dr. Fatih BAŞBUĞ</i>	

YUSUF HAS HACİB'İN KUTADGU BİLİĞ ADLI ESERİNDE DİNİ MOTİFLER

Dr. Öğretim Üyesi Rıdvan DEMİR*, Öğrt. Gör. Şemseddin KOÇAK**

Özet

Kutadgu Bilig İlk Türk İslam devleti olarak kabul edilen Karahanlılar döneminde Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlı Türkçesiyle yazılmış bir eserdir. "Mutluluk veren bilgi" anlamına gelen Kutadgu Bilig, bireye dünyada ve ahirette mutlu olmanın yollarını gösteren nasihatler içermektedir. Bu nasihatlerin özellikle devlet adamlarına yönelik olmasından dolayı eser bir "Siyasetname" olarak değerlendirilir. İslami Türk Edebiyatının ilk örneklerinden olan Kutadgu Bilig'in, Türk kültürünün izlerini taşımakla birlikte, İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'ten de beslendiği açıkça görülmektedir. Kutadgu Bilig, siyasi, sosyal, psikolojik, eğitsel ve ahlaki açılarından çok zengin bir içeriğe sahiptir. Ancak bu çalışmada, eserin içinde yer alan dini motiflerin (iman, ibadet, ahlak ve değerlere ait öğelerin) tespit edilmesi amaçlanmıştır. Özellikle nasihatlerin bulunduğu kısımlarda ve hüküm bildiren beyitlerde dini öğelerden faydalandığı görülmüştür. Bununla birlikte Yusuf Has Hacib eserinde ayet ve hadisleri açık olarak belirtmek yerine, onları eser içine yaymakla yetinmiştir. Bu nedenle çalışmamızda ilgili ayet ve hadislerin yer yer metinleri konularak, kimi zamanda manaya işaret edilerek kaynak gösterilerek yetinilmiştir. Din eğitimi Yusuf Has Hacib'in öğretilerinden nasıl faydalanılabileceğini tespit etmeyi amaçlayan betimsel nitelikli bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Sonuç olarak Kutadgu Bilik'te ibadet, iman ve ahlak öğretimine dair pek çok motifin yer aldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Din, Din Eğitimi.

Religious Motifs In Kutadgu Bilig Literary Work Of Yusuf Has Hacib

Abstract

Kutadgu Bilig is a literary work written by Yusuf Has Hacib with Karakhanid Turkish in the period of Karakhanids which is considered as the first Turkish Islamic state. Kutadgu Bilig, which means "knowledge of happiness," includes advice to the person

- Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi
- ** Çukurova Üniversitesi, Öğr. Gör.

about ways to be happy in the world and in the hereafter. The book is considered as a "Political Treatise " since this advice is directed especially to statesmen. Kutadgu Bilig is one of the earliest examples of Islamic Turkish Literature, that is clearly seen to carry the traces of Turkish culture and to feed both the Qur'an and Sunnah, the two main sources of Islam. Kutadgu Bilig has a very rich content of political, social, psychological, educational and moral aspects. However, in this study, it was aimed to determine the religious motifs (worship, faith and moral education items) in the book. Religious items were seen to be used especially in the parts where advice was given and in the couples that reported the judgment. On the other hand, Yusuf Has Hacib did not express the verses and hadiths openly in the book, but he would rather spread them into the book. For this reason, the texts of some related verses and hadiths are included in our study at some point and sometimes they have been pointed to the meaning of the source. Document analysis was used in qualitative research methods in this descriptive study that aims to determine how could benefit from Yusuf Has Hacib's tenet of religious education. As a result, it has been determined that there are many motifs for worship, faith and moral education in Kutadgu Bilig.

Key Words: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Religion, Religious Education.

Giriş

Yusuf Has Hacib (1017-1077) yılında Balasagun'da doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu şehirde alan Yusuf, dönemin ileri gelen ailelerinden birisine mensup olması dolayısıyla iyi bir eğitim almıştır. Geniş bir ansiklopedik bilgiye sahip olması, Arapça, Farsça, Soğdakça gibi çeşitli dilleri iyi derecede bilmesinden ötürü bu dillerde ki yazılan eserleri incelemesi kısa sürede tanınmasını sağlamıştır. "Has Hacib" ünvanını almadan önce Balasagunlu Yusuf olarak bilinmektedir¹

Kutadgu Bilig, günümüz Türkçesiyle "Mutluluk (Saadet) Veren Bilgi" ya da "Kutlu Olma Bilgisi" anlamına gelmektedir. 11 yüzyılda da ilk Türk-İslam devleti sayılan Karahanlılar döneminde, dönemin hükümdarı Tabgaç Buğra Karahan (Ebu Ali Hasan Bin Süleyman Arslan)'a sunulmuştur. Eser, mesnevi tarzında yazılmıştır. Aynı zamanda, "siyasetname" türünün ilk eseridir. Eserde kullanılan bazı sözcüklerin günümüzde de kullanılması, dikkat çekicidir. Bu, eserin dili olan Karahanlı Türkçesinin bugün de kullanıldığını göstermektedir. Nazım birimi beyittir ve eserde redif ve uyak başarıyla kullanılmıştır. Eser, 6645 beyit, 85 bölüm başlığı altında yazılmıştır².

Eserin temeli, dört kavram üzerine kurulmuş; bunlar kişileştirilerek eserin dört kahramanı ortaya çıkarılmıştır. Bu dört kişiden Kün-Togdı (Gün Doğdu) hükümdardır ve (adaleti) simgelemektedir. Ay-Toldı (Ay Dol-

¹ Ersin Osman Söğütlü, *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig*, Antik Yayınları, İstanbul, 2013, s. 5.

² Osman Koca, *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, Beyan Yayınları, 2007, s. 7.

du) vezirdir ve (mutluluğu) simgelemektedir. Ögdülmiş (Övülmüş), vezirin bilge oğludur ve (akıl ya da bilgiyi) simgelemektedir. Dördüncü kişi Odgurmuş (Uyanmış) ise dervıştır ve “akıbet”i (yaşamın sonunu) simgelemektedir. Bu dört kişi arasında geçen ikili konuşmalarda; birey, toplum ve devlet yaşamının düzenlenebilmesi için gerekli olan görgü, bilgi ve erdemlerin neler olduğu; bunların nasıl elde edilip kullanılacağı anlatılır. Böylelikle, ideal olan devlet ve toplum yapısı belirlenmek istenir³.

Kutadgu Bilig Müslümanlığı benimsemiş Türklerin sosyal hayatından, kültüründen, ahlakından⁴ izler taşıyan başka bir ifadeyle Milli ve dini değerleri başarılı bir şekilde kaynaştıran bir eser olup bu eserdeki öğretilerden istifade edilmesi şüphesiz bu konuda çalışanlara katkı sağlayacaktır. Bu çerçevede Milli eğitim bakanlığınca son güncellenen öğretim programlarında derslerin öğretiminde, eğitimcilerden ünite konularının özelliklerine göre başta ayet ve hadisler olmak üzere edebiyatımızdan atasözü, vecize, beyit, ilahi, nefes ve deyişlerden yararlanılması istenmektedir⁵. Bu bağlamda Yusuf Has Hacib’in kendine has üslubu ile söylediği ve kendi zamanını aşarak bugüne ulaşan eserinden iman, ibadet, ahlak ve değerler eğitime dair kuşatıcı ve etkileyici beyitleri günümüze ışık tutmaktadır.

Bu çalışmada Yusuf Has Hacib’in düşüncelerinden izler taşıyan “Kutadgu Bilig” adlı eserindeki beyitlerinden hareketle onun iman, ibadet, ahlak ve değerler eğitime yönelik düşünce ve deyişlerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. İman, ibadet, ahlak ve değerler eğitimi Yusuf Has Hacib’in öğretilerinden nasıl faydalanılabileceğini tespit etmeyi amaçlayan betimsel nitelikli bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Çalışmada R.R Arat’ın (2006) “Kutadgu Bilig”⁶ günümüz Türkçesine çevirisi temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Beyitlerin sağında yer alan numaralar o beyitin kitap içerisindeki yerini işaret etmektedir.

1- İman ile İlgili Motifler

1.1. Allah’a İman

Kutadgu Bilig’de Allah kavramı genellikle eski Türkçe karşılıkları ile (Tanrı, İdi, Bayat, Ugan) kullanılmıştır. Seyrek olarak ise Arapça “Rab”

³ Erdal Çakıcıoğlu, *Akvaryum Türk Klasikleri Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib* (Ed). Erdal Çakıcıoğlu, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 2011, s.10.

⁴ Mehmet Kara. *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013, s.1.

⁵ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı (4–8 Sınıflar)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. Ankara, 2018, s.10.

⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, Kabalcı Yayınevi, Birinci Bası, İstanbul, 2006.

kelimesi kullanılmıştır⁷. Eserin birinci kısımda Allah'a imandan, her şeyin yaratıcısı, üstün güç ve kudret sahibi olduğu (zatı ve sübuti sıfatlarından) bahsedilmektedir. Bu bölümde yazar Allah'ı ululamakta, övmekte varlığına ve birliğine vurgu yapmaktadır. Yüce Allah bu kısımda yerin, göğün, hayvanatın yaratıcısı ve bütün canlıların rızık vericisi, ol deyince oldurani olarak betimlenmiştir. Ayrıca klasik İslam eserlerinde var olan, esere besmeleyle başlanması Kutadgu Bilig'de de görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'in asıl metni de böyle başlar⁸.

Allah adıyla söze başladım; O, yaratan, yetiştiren ve göçüren Rabbimdir. (1)

Tanrı adı ile söze başladı: - Yaratan, besleyen ve göçüren odur - dedi. (b.3897). Bu beyitlerin "O, Süleyman'dan (geliyor) ve Rahim Allah'ın adıyla (başlamakta)dır" (Neml/30. Ayet) ile alakalı olduğu görülmektedir.

O bir tektir, temizdir; ona hiç bir şey katılmamış ve karışmamıştır; yoğun var eder ve varı da yok eder. (b.3899). Onu bir tek bil, ona hamd et ve gönülden inan; İbadet kıl, imanın iç bozukluğundan arınmış olsun. (b.3900) gibi beyitlerin "İhlas ve Fatiha" süresi ile ilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Yine aşağıda verilen beyitlerin

O ne irâde ederse, irâdesi yerini bulur; neye "ol" derse, o olur (b.3901, 3729).

Ne istedi ise, yaptı ve ne isterse, yapar; ne dedi ise, oldu ve ne derse, olur (b.3196).

"(O), göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir şeyi yaratmak istedi mi, ona sadece "ol" der, o da hemen oluverir Bakara suresi, 117. ayet ve Nahl suresi 40. ayeti ile ilgisi açıkça görülmektedir. Allah'a iman konusu ile ilgili aşağıdaki beyitlerde Kutadgu Bilig'de bulunmaktadır⁹.

O kadir Tanrıya bin sena olsun, doğru ve eğriye ezel hükmünü o eriştirir (b.3898).

Bütün canlıların rızkını o verir; Herkese hayatı verdiği gibi, ölüm de onun emri iledir (b.3902).

İzzet ve zillet, büyüğe ve küçüğe bu yollar onun hükmü ile açılır. (b.3903)

Onun dilediği şeyi bilen yoktur; ilâhî kazanın cereyanına kimse mâni olamaz (b.3904).

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980. s.16; Çakıcıoğlu, 2011, 9.

⁸ (Bu konuyla ilgili olarak diğer beyitler için bakınız; 1343,3188, 3715.)

⁹ (Bu konuyla ilgili olarak diğer beyitler için bakınız; 5667, 3905, 4743, 4744, 1022.)

Tanrı yüz binlerce mahlûku yarattı; onların hepsi Tanrıyı dilleri ile öğerler (b.1022).

1.2. Melek İnancı

Eserde melekler ile ilgili bilgiler çok fazla yer almamakla birlikte insanların yaptıkları davranışları kaydeden ‘Kiramen Kabin’ meleklerine değinilmiştir. Yazara göre insanın neler yaptığını bu melekler yazmaktadır ve Allah insanı bu davranışlardan hesaba çekecektir.

Kulun neler yaptığını melek yazar, sonra Tanrı yarın o işi sorar (b.2228).

Bunun dışında insanın hata yapabilen bir varlık olduğu, eğer insan hatasız olsaydı melekler gibi günahsız ve sürekli ibadet eden bir varlık olacağına değinilmiştir. Ayrıca yaptıkları güzel iş ve davranışlardan dolayı bazı insanların meleklerle benzediği ifade edilmiştir.

İnsan bu gaflete hiç düşmese idi, o melek olur ve yalnız ibadet ederdi (b.5268).

Dikkat et, imdi böyle insanlar insan mı olur;

Onların yaptıkları işler meleklerle yakışacak işlerdir (b.6426).

Eğer o vakit bunlar insan idi iseler, söyle bakayım, bugünkü insanlar nedir (b.6427).

Ey hakîm, eğer biz insan isek, onlara, şüphesiz, melek demek lâzımdır (b.6428).

1.3. Kitap İnancı

Eserde kutsal kitaplardan sadece Kur ’anı Kerime açıkça değinilmiştir. Bir beyitte Kur’an’a atıfla (Ankebut Suresi, 64) bu dünyanın oyun yeri olduğu ve oyun ile oyalanmaya gerek olmadığına dikkat çekilmiştir. Bir diğer beyitte ise insanların fesat nedeniyle Kur’an’dan uzak kaldıkları dile getirilmiştir.

Dikkat edersen, kitapta çok güzel yazılmış; ey uyanık kalpli insan, bu sözü unutma (b.5929).

Bu dünya işi oyundur, oyun; oyuna katılma, oyunun ne lüzumu var (b.5930).

Fesad ve fışk o kadar sesini yükseltti ki, insan geceleri uyuyamıyor;

İlim ve Kur'an sesi hiç duyulmuyor bile (b.6483).

1.4. Peygamber İnancı

Kutadgu Bilig'in orijinal metinlerinde "Peygamber", "Resul" gibi kavramlar kullanılmamış bunların yerine Türkçe karşılığı olan "Yalvaç" ve "Savcı" gibi ifadeler tercih edilmiştir¹⁰.

İlk peygamber Hz. Âdem ile ilgili beyitlerde onun ilk günahı işlemesinden, yasak olan meyveden (buğday) yemesi neticesinde Allah tarafından ceza olarak cennetten kovulmasından bahsedilmektedir.¹¹

Âdem günah işleyince, Tanrı onu cezalandırdı; Kadir Tanrı bu dünyayı ona zindan yaptı (b.3520).

Âdem cennet içinde buğday tanesi yedi; Bu dünya evi ona bir temizlenme yeri olarak yaratıldı (b.3522).

Daha sonra çok sayıda peygamberin ve elçinin insanlara Allah'ın mesajlarını ulaştırmak için geldiğini ancak bu peygamberlerinde birer insan olduğu ve dolayısıyla her ölümlü varlık gibi onların da vefat ettiğine dikkat çekilmiştir. Bu konu *Ey Muhammed! Senden önce de hiçbir insanı ölümsüz kılmadık, sen ölürsün de onlar baki kalır mı?*" (Enbiya Suresi, 34.) ayeti ile ilgilidir.

Kaç peygamber, kemâl sahibi kaç elçi geldi ve Tanrı hükmü ile bize yol gösterdi (b.639).

Nice ulu peygamberleri ölüm götürdü; (b.4838)

Ölüm karşısındakilere göre muamele etse idi, Mübarek peygamberler ölmemiş olurlardı (b.1200).

Yazar, Peygamberlerin dahi ölümlü insanlar olduğu temasını isimlerini zikretmeden Kur'an'ı Kerimde ki geçen olaylar ile irtibatlandırarak anlatır ve Hz. Zülkarneyn, Hz. Musa, Hz. Süleyman ve Hz. İsa'ya gösterdikleri mucizeler ile değinir.

Doğudan batıya kadar sefer ederek, Birçok memleketleri hâkimiyeti altına alan dünya beyi nerede? (b.4714, Hz. Zülkarneyn).

Asası yılanı çevrilen ve deniz yarılarak, Oradan yürüyüp geçen insan nerede? (b.4715-Hz. Musa).

Peri, kuş ve insanlara hükmeden o âdil insan nerede? (b.4716, Hz. Süleyman).

Ölüleri dirilten insan nerede; o da nihayet ölümün esiri olmuştur (b.4717, Hz. İsa).

İnsanlar arasında seçilmiş olan o iyi zât nerede;

¹⁰ Çakıcıoğlu, 2011, s. 9.

¹¹ Ayrıca bkz. Beyit 6391.

Dünya onsuz boş kaldı, bir tarafı eksildi (b.4718, Hz. Muhammed).

Bu saydıklarımın hepsini ölüm yakaladı ve götürdü; Ey temiz kalpli insan, seni mi burada bırakacaktır (b.4719).

Ayrıca yazar, Hz. Nuh' gibi uzun (b.6548) yaşadığına ve Hz. İsa gibi göğe çıktığına (b.6550) benzetmeler yaparak bu peygamberleri isimlerini zikrederek değinmiştir.

Yusuf Has Hacib eserine başlarken sevgili peygamberimize saygı, sevgi ve selamlarından söz eder. Peygamberin methini söylediği ikinci kısımda Hz. Peygamberi övmekte onun özelliklerinden -alçak gönüllü, hoş görülü merhametli, hayâ sahibi, cömert şefkatli- (b.43) bahsetmektedir. Hz. Peygamberin ümmetine çok düşkün olduğu, onun ümmetine rahmet olarak gönderildiği (b.42) insanlara örnek ve peygamberlerin sonuncusu olduğu (b.45) dile getirilmektedir. Yusuf Has Hacib ayrıca kıyamette Hz. Peygamber ile beraber haşredilmeyi (b.47) ve onun şefaatine nail olmayı dilemektedir (b.48, 30).

Esirgeyen rabbim halkın en seçkini ve insanların en iyisi olan sevgili Peygamberi gönderdi (b.34).

O karanlık gecede halka meş'ale idi; etrafa ışık saçtı ve seni aydınlattı (b.35).

O sana Tanrı tarafından gönderilen dâvetçi idi; sen bu sayede doğru yola girdin, ey yiğit (b.36).

Atasını ve anasını feda etti; tek dileği ümmeti idi, ona yol gösterdi (b.37).

Ayrıca eserdeki karakterlerin sık sık Hz. Peygamber'e saygı gösterip selam etmekte olduğu görülmektedir.

Tanrım, iyi kılavuz olan ve doğru yolu gösteren Peygamber'e binlerce selamımı ulaştır (b.6519-Öğdilmiş-Hükümdar ile konuşurken).

Tanrı benden sevgili haberciye, devamlı olarak, binlerce selâm eriştirsin (b.1348- Ay-Toldı'nın hükümdara vasiyeti).

1.5. Ahiret- Kıyamet İnancı

Yusuf Has Hacib eserinin belkemiğini oluşturan dört önemli unsurdan birisinin "Odgurmuş" akıbeti (hayatın sonuna) ilişkin olduğu görülür. Bunun İslami literatürde ahiret inancına karşılık geldiği ifade edilebilir¹².

Kutadgu Bilig'de ahiretin veya kıyametin mahiyeti hakkında detaylı bilgi verilmemekle birlikte yaşanan olumsuz ve kötü olayların¹³ adeta

¹² Münire Kevser Baş. "Kutadgu Bilig'de Ölüm Anlayışı ve Ahiret İnancı", Ekev Akademi Dergisi, 14(42), 2010. s. 85.

kıyametin bir habercisi olduğuna, bu alametlerin belirmesinin de kıyametin gelmesinin bir işareti olduğuna dikkat çekilmektedir.

Gönüller katılaştı, diller yumuşadı, doğruluğun kendisi gitti, ancak kokusu kaldı (b.6484).

Oğul babaya babalık eder, oğul bey ve baba ise, kul oldu (b.648).

Hayat zorlaştı, endişe çoğaldı; hırs ve tamah gittikçe arttı, huzur azaldı (b.6486).

Fakir, dul ve yetimlere şefkat gösteren yok;

Dünyayı başka bir kalıba koydular da hayrete düşen kimse yok (b.6487).

Bunlar hep kıyamet gününün alâmetidir; alâmeti görünürse, gelecek olan gelir (b.6493).

Yusuf Has Hacib'e göre yaratılan her şey bir gün mutlaka yok olacaktır (b.692). Bu dünya hayatı geçicidir (b.233,235) insan bir gün öleceğini bilerek buna hazırlık yapmalıdır (b.258, 1103, 1232, 1382). Dünya hayatı bir tarla gibidir insan burada ne ekerse orada onu biçer (b.1393). Zira yüce Allah dünyada yapılan davranışların hesabını ahirette soracaktır ve insan yapıp ettiklerinden yiyip içtiklerinden zamanını boşa harcamasından hesaba çekilecektir (b.5276,5273).

Ey isyan vadilerinde başı-boş dolaşan insan,

Tanrı bunu senden soracaktır, cevabını hazırla. (b.5275).

Ey yiyip-içmekle hayatını boşuna geçiren, hesaba hazırlan, çıkar yol ara (b.5277).

Tanrı her şeyi soracaktır; kaçıp-kurtulacak yerin var mı, hani (b.5278).

Hem bu dünyada hem de gelecek olan kıyamet gününde (b.6460) mutlu olabilmek için bu dünyada iyilik, doğruluk, merhamet, Allah'a iman ve itaat (b.1745) insanlara faydalı olmak (b.2161) gibi bazı olumlu davranışlar sergilemek gereklidir. Aksi takdirde kötülük yapanlar hüsrana uğrayacaklardır.

Kötülük yapanlar hüsrana mahkûm olurlar;

Kıyamet gününde Tanrının karşısına doğru insan olarak çık (b.5511).

¹³ (6479 ve 6493. Beyitler arasında; Doğruluk ile ve Allah rızası için hareket eden kimsenin kalmadığı, dünyanın her tarafının baştanbaşa bozulduğu, helal ve harama dikkat edilmediği, Müslümanların birbirini öldürdüğü, fitne ve fesadın arttığı dile getirilmektedir. Bu tür olayların ise kıyametin habercisi olduğu ifade edilmektedir.

Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki, Kıyamet gününde bahtiyar olasın (b.1374).

Kim ahiretini mâmur etmek isterse, her iki dünyayı harap etmesin (b.1147).

Ay-Toldı dedi: Ey oğlum, dinle; bana bak, gafil davranma, ahiret işini yoluna koy (b.1208).

Ahireti kazanmak istersen, özünü, sözünü ve gönlünü daima temiz tut. (b.1748).

Dünya ve ahireti, bunların her ikisini birden (Saadet) bulmak istersen, şu bir kaç işi bırakma; muktedirsensin, bunları yerine getir (b.2157, 3410).

Gönül ve dilini doğru tut, Tanrıya sığın; Allanın emrine itaatsizlik etme (b.2158).

Tanrıdan ne gelirse, ona razı ol; her şeye razı olmak kulluk icâbıdır (2159).

*Bütün halka içten gelen bir **merhamet** göster; daima **iyilik yap ve kendin iyilik** bul.*

Kötülerin zararlarını ortadan kaldır (b.2160, 3408).

Ahiret inancı ile alakalı olarak Müslümanların işini görüp, ihtiyacını karşılayanların cennete gideceğine (b.3503, 4471) iyiliklerin cehennem azabına siper olacağına (b.1295) Yüce Allah'ın İnsanlar için öbür dünyada cennet ve cehennemi yarattığına dair pek çok örneğe rastlamak mümkündür.

Tanrı bütün bu halk için iki ev yarattı: birinin adı cennet, birinin de cehennemdir (b.3654).

1.6.Kader-Kaza İnancı

Kutadgu Bilig 'de kader inancı ile çeşitli beyitler bulunmaktadır. Örneğin "Bu feleği yarattı, durmadan döner; Tanrının hükmü ve takdiri ile hareket eder" (b.3194) beytinde ölçü, ölçerek takdir etme anlamında Kur'an-ı Kerimdeki "Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye (kadere) göre yarattık (Kamer suresi, 49) ayeti ile benzer bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Diğer taraftan bazı beyitlerde ise insanın başına gelecek olaylar anlamında kullanıldığı görülür.

Ey mihnet sahibi, kaderine boyun eğ, tahammül et (b.6449).

Yaratmadan önce, kaza tâyin etti; kazaya razı ol, boyun eğ ve ona uy (b.3195, 1431).

Buradaki beyitlerden hareketle Yusuf Has Hacib'in salt kaderci bir anlayışa sahip olduğu ileri sürülebilir. Ancak eserin geneli ele alındığında

“Bu dünya ahiretin tarlasıdır, İnsan ne ekerse onu biçer”(b.1393, 1394) anlayışının görüldüğü başka bir deyişle iyilik ve kötülüğün Allahtan gelmekle birlikte insanında yapıp ettiklerinden sorumlu tutulduğu bir anlayış (İmam Maturidi’nin etkisi) sezilmektedir.¹⁴

2- İbadetler İle İlgili Motifler

Eserde ibadete önemli bir yer ayrılmıştır. İbadet tevhit ilkesi çerçevesinde Allah’a hamdederek ve gönülden yapılmalıdır. “Onu bir tek bil, ona hamd et ve gönülden inan; İbadet kıl, imanın iç bozukluğundan arınmış olsun” (b.3900). İbadet etmek için bilgi edinmek gereklidir (b.3216). Bilgi ile yapılan ibadetin sevabı çoktur Ancak bilgisizce yapılan ibadetin faydası yoktur (b.3224). Bilgili kişinin uyuması dahi bilgisizin ibadetinden daha değerlidir.

Eğer henüz öğrenmedin ise, bilgi öğren ve ibadetlere de ondan sonra başla. (b.3221)

Bilgisizin ibadet ile meşgul olmasından, bilginin uyumasının sevabı daha çoktur. (b.3225)

İbadet gençken yapılmalı (b.4693) ancak yapılan ibadetler gösteriş için değil gizli yapılmalı (b.3231) ve yapılan ibadet çok olsa da azımsanmalıdır. Ayrıca yapılan ibadete güvenmekte iyi bir davranış değildir (b.3249). Bu konuya ilişkin diğer beyitler ise aşağıdaki gibidir.

Sende henüz gençlik kuvveti varken, bunu boşuna geçirme;

Diama tâat ve ibadet ile meşgul ol (b.362).

İbadet kılmalı, fakat onu halktan gizlemeli;

İbadet ne kadar çok olsa dahi, onu azımsamalıdır (b.3234, 3232).

İbadet edip ve buyruklara uydum diye fazla gurur getirme;

İbadete devam et, Tanrıya ibadet eden insan azizdir (b.325).

Allah insanların ibadetine muhtaç değildir (b.3251). Bununla birlikte insan Allah’ın kulu olduğunun idrakinde olmalı ve ömrünü boşa harcamamalı ibadet ederek kulluğunun gereğini yerine getirmelidir (b.3356, 3357, 1372). İbadetler günahlardan sakınılarak ve gayretli bir şekilde yapılmalıdır zira ahirette insan ibadetinin faydasını görecektir.

İbadet kıl, Tanrıya kulluğun budur; fakat ibadet kıldım diye, idrakini kaybetme (b.3256).

Adı kul olanın yapacağı şey ibadettir;

¹⁴ Hilmi Özden, *Kutadgu Bilig’de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007. s.32.

Bütün ibadetsiz kulların adı bir mecazdan ibarettir (b.3252).

İbadet et, durmadan ibadet et, kulluk budur;

İbadete dikkat et ve bu yoldan ayrılma (b.3253).

İbadette gayretli ol, gûnahtan sakın; sana ahirette ancak ibadetin faydası dokunur (b.1380).

İnsan yaptığı ibadetlere güvenmemeli ancak günahı varsa Allahtan ümit kesmemelidir. Korku ve ümit arası bir yol izlemelidir (b.3668). Çünkü kulluk bu ikisi arasında bir yol tutmaktır (b.3669).

Sen rica ile havfi kendine kanat edin; bu ikisinin arasındaki yoldan şaşma (b.3671,3673).

Tanrının emirlerini yap, kulluğunu yerine getir; saraya uçarak gir ve huzura kavuş (b.3672).

Günahım çok diye ümit kesmemeli;

Yalnız ibadete güvenerek de ibadette ifrata gitmemeli (b.3674).

2.1. Başlıca İbadetler

2.1.1. Namaz/Oruç

Namaz eserde zikredilen ibadetlerin başında gelmektedir. Eserde beş vakit namaz ayrıntılı bir şekilde verilmemekle birlikte sabah ve yatsı namazları beyitlerde geçmektedir. Farz namazların cemaatle kılınması ve yoksulların hacı olarak nitelendirilen Cuma namazının kılınması öğütlenmektedir.

Senin oradaki ibadetinin biri namaz, Biri de tuttuğun oruçtur, ey oğul (b.3227).

Farz namazlarını, cemaatle kıl, Yoksulların hacı olan cuma namazlarını kıl (b.3239).

Eserdeki karakterler namaza hazırlığın bir ön şartı sayılan abdesti alan, temizliğe dikkat eden ve namazlarını devamlı kılan bir yapıda sunulmaktadır.

Öğdilmiş Yatağından çabucak kalktı ve âbdest alarak, ihlâs ile namazını edâ etti (b.5452).¹⁵

Öğdilmiş tekrar kalktı, âbdest aldı, temizlendi, tarandı; namaz kıldı, evradını okudu (b.6222).

¹⁵ (Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. b. 3285, 3287, 3954, 488, 4894, 4962, 4969, 5671, 6210, 5829, 5681).

Namaz ve diğer İbadetler lâzımdır, fakat bu tek başına bir gaye değildir. İnsanın iyiliği, onun cemiyet içinde faydalı olup olmaması ile ölçülür.¹⁶ Burada Yusuf Has Hacib Peygamber efendimizin “*İnsanların hayırlısı insanlar için faydalı olandır*”¹⁷ hadisine atıf yaptığı görülmektedir. Yusuf Has Hacib'e göre, öteki dünyayı kazanmak için, bu dünyadan el etek çekerek yalnızca ibadetle zaman geçirmek doğru değildir (b.3242). Çünkü böyle birinin ne kendisine ne de toplumuna bir yararı vardır.

Tek başına Namaz kılıyor ve oruç tutuyorsun, ey soylu doğalı (b.3242)

Namaz ve oruç, bunlar hep kendi yararın içindir; (b.3243).

Hep kendi yararını düşünen insan, bencil olur.

İnsanların seçkini ve olgun olanı, Merhametli insan, çok güzel söylemiş: (b.3244).

İnsanların iyisi, kendi yararını bırakıp,

Zahmet yüklenerek başkalarının yararını isteyendir (b.3245).

İbadetler sadece namaz, oruç gibi bedeni ibadetler ile sınırlı değildir. İnsanlara hizmet ederek yararlı olmak, akrabaya yakınlık göstermek, helalinden kazanıp insanlara yardım etmek (b. 3240), güler yüz göstermekte ibadet sayılmaktadır. Bu davranışlar Allah'ın rızasını kazandıracak ve insanı hem bu dünyada hem de öteki dünyada mutlu kılacaktır.

Sen Tanrının rızasını elde etmek istersen,

Müslümanların memnun olmasını dile; sözü fazla uzatma (b. 3250).

Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et; Akrabalarına yakınlık göster, bağrını aç (b.3237).

İnsanlara yardım et, onlara güler yüzlü davran (b.3240).

Bu sayılan hizmetler, birer ibadettir (b.3241).

2.1.2. Hac/ Kelime-i Şehadet

Kutadgu Bilig'de hac ibadeti ile ilgili ayrıntılı bir verilmemekle birlikte bu ibadet için belirli bir mali güç gerektiğine değinilmiştir.

Arzun hacca gitmek ise, bunun için mal ve servet lâzımdır;

Gazilik dilerse, yine bu servet senin işine yarar (b.3982).

Kelime-i şehadet ile ilgili olarak ise Yusuf Has Hacib eserin giriş kısmında Yüce Allah'ın kendisine çeşitli nimetler verdiğine değinmiş ve “*Dilimi kelime-i şehadet ile bezedi*” (b.386) diyerek bu konuyu dile getirmiştir.

¹⁶ Arat, *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, 2006. s. 29.

¹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-avsât*, VI/58, Hadis no: 5787.

Yine ölümü sırasında Kelime-i şehadet söyleyebilmeyi “*Benim bu canım tenden çıkarken, son nefesimi kelime-i şehadet ile al*” (b.394) şeklinde dile getirerek Allah’tan dilemektedir.

Ayrıca eserdeki kahramanlardan Ay-Toldı’da son nefesini verirken son sözü kelime-i şehadet olmuştur (b.1519).

2.1.3. Zekât ve Sadaka

Eserde çok sık bir şekilde zekât ve sadaka ibadetine yer verildiği ve bunun öğütlendiği görülmektedir. Her iki dünyada mutlu olmanın yollarından biriside mal veya parayı ihtiyaç sahiplerine dağıtmaktır (b.3666). Dağıtılan (sadaka) bu mal veya para insanı kaza ve beladan koruyacaktır. Ayrıca eserdeki karakterlerin cömert olduğu bolca mal/para dağıttıkları görülmektedir. Diğer taraftan Öğdülmiş (Babası) Ay-Toldı’ya ihtiyacından artan malını (zekât olarak) neden dağıtmadığı sorusunu sorması dikkat çekicidir (b.1205). Zira verilmeyen bu malın hesabı verilecektir (b.1363).

Malını insanlara dağıt, yedir ve içir; mal seni kullanacağına, sen onu kullan (b.1192).¹⁸

Sağlığında her şeyi iyilikle karşıla; malın ve servetin varken, onları dağıt ve yedir (b.1368).

Bu dünyayı isteyen insan gümüş dağıtmalıdır;

Ukbâ isteyen için de kurtuluş yolu budur (b. 3027).

Ey zengin ve halkın seçkini, bu serveti dağıt, bol-bol sevap al (b.5296).

Fakirlere gümüş ve mal dağıtılsa, Tanrı insanı bela ve kazalardan muhafaza eder (b.4372).

Malını, mülkünü, neyin varsa, günahlarının kefareti olarak dağıt;

Halkı sevindir, ey derin bilgili insan (b.6099).

(Ay Toldı) *hazinelerini açtı; fakir-fukaraya çok mal dağıttı* (b.1034).

Fakirlere altın-gümüş dağıttı; akrabalarına çok öğüt ve nasihatlerde bulundu (b.1150).

(Hükümdar) *Fakirlere çok eşya ve mal dağıttı;*

Her hususta Tanrı’ya gönül bağladı (b.1786, 1112).

¹⁸ (Konuyla ilgili ayrıca bkz. b.1189, 2069,2322, 2408,3977, 4556, 5479, 5220, 5290, 6103)

3- Ahlak ve Değerler İle İlgili Motifler

3.1. Ahlak

Kutadgu Bilig’de ahlak ve değerlere dair çok fazla örnek olmakla birlikte hepsine değinmek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından sadece konu başlıkları ve bunlarla ilgili birkaç beyit verilerek yetinilecektir.

Yusuf has Hacib’ e göre çocuk iyi ahlak sahibi (b.1490) olarak yetiştirilmelidir. Yüce Allah İnsan vücudunu güzel ahlak ile süslemiştir (b.5126). İnsanın özüne işlemiş olan ahlak ölüm bozmadıkça kesinlikle bozulmaz. İyi bir insanın/yöneticinin insanlar tarafından sevilip saygı görmesi için iyi ahlaklı olması gerekmektedir.¹⁹

İnsanın tıynetine sinmiş olan ahlâk, ölüm bozmadıkça, katiyyen bozulmaz (b.882).

Halk tarafından sevilmesi ve itibar görmesi için,

Ey hükümdar, beyin şu bir şeye sahip olması lâzımdır (b.2071).

O güler yüzlü, tatlı sözlü, yumuşak huylu olmalı;

Ve bütün hareketlerinde de bunlara uygun davranmalıdır (b.2072).

Evlenilecek kadında yüz güzelliğinden ziyade ahlak güzelliği aranmalıdır. Zira ahlakı güzel olan kimse aynı zamanda güzel görünür.

Onda yüz güzelliği arama, güzel huy ara; huyu iyi olursa, seni memnun eder (b.4482)

Ahlâkı dürüst olan kimse güzel görünür;

Kadının güzelliği onun tavır ve hareketidir; bunu bilen bilir (b.4500).

3.2. Saygı/-Sevgi/Dostluk

İnsan kendisinden büyüklere saygı, kendisinden küçüklere ise şefkat göstermelidir. İnsan kendisine hürmet edilmesini istiyorsa başkalarına hürmet ve saygı duymalıdır. Kadınlara karşıda saygılı gösterilmelidir.

Kendinden büyüğe saygı göstermeli; (b.706)

Kendinden küçüğe ise, rıfk ve şefkatle muamele etmelidir (b.4304).

Sen kendine hürmet edilmesini istersen, Başkalarına hürmet et, ey yumuşak huylu insan²⁰ (b.4281)

Kadına saygı göster, ne isterse, ver (b. 4520).

¹⁹ (Konuyla ilgili ayrıca bkz. b.5880, 5881)

²⁰ (Konuyla ilgili ayrıca bkz. b.4306, 4350)

İnsan elinden geldiğince insanlara iyilik etmelidir ki karşılığında bundan iyilik görür (b.4256). İyi olan insan başkalarının sevincini paylaşır kederine ortak olur (b.4218). Böylece insanlar onu sever ve dostluk kurmak isterler.

Gücün yettiği kadar her kese iyilik et; hiç şüphe etme, sana bundan ancak iyilik gelir (b.4256).

Birinin sevinci varsa, buna sen de sevin; o keder ve kaygıya düşerse, sen de kederlen (b.4257). Böylece adın iyi olur; insanlar da seni severler

Ve her kes seninle dost olmağa can atar (b.4258).

Kardeşim, ne kadar çok kardeş veya dost edinirsen-edin,

Yalnız kendine düşman edinmemeğe gayret et (b.4259).

İnsan mümkün olduğunca insanları sevmeli dostlar ve kardeş edinmelidir. Bununla birlikte kurulacak dostluklarda Allah'ın rızası, ilahi bir sevgi gözetilmeli (b.4202) kişisel çıkarlar ve dünya menfaati düşünülmemelidir (b.4203, 4217). İlahi sevgi gözetilerek edinilen dostluklar sadakat içerir aksi halde hakiki bir dostluktan söz edilemez. İnsan iyi arkadaşlıklar kurmalıdır (b.935).

“İki şey için insan dost edinir (b.4201).

Biri, her türlü menfaat dışında, ilâhî bir sevgi ile arkadaş edinir;

Bu arkadaşlık içinde sadakatsizlik hâtıra gelmez” (b.4202).

Eğer dostluk dünya menfaati için ise, onlar ile arkadaşlık etme; eğer etmiş isen, ayrıl (b.4206).

Seni daha çok sevmelerini istersen, onlara tuz-ekmek yedir ve her vakit güler yüz göster (b.4219).

Arkadaşın iyi ise, ne istersen iste; yolunun açık olması için iyi arkadaş lâzımdır (b.936).

3.3. Cömertlik/ İyilik Yapmak

Cömertlik ve iyilik yapmak ile ilgili Kutadgu Bilig'de çok fazla örnek bulunmaktadır. Cömert olmak sıkça tavsiye edilir²¹. Cömert insan ölse de adı hep yaşar.

İyi ad kazanmış, cömertlik ile şöhret bulmuştur;

Bil ki, cömert insan ölse bile, onun adı yaşar (b.257).

²¹ (Konuyla ilgili ayrıca bkz. b 257, 1402, 934, 948, 1028)

Bunun yanında insan iyi olmalı ve iyilik yapmalıdır (b.3509, 914). İyi insan halka faydalı olan kimsedir (b.3271). Bunun yolu da insanlara şefkatli ve merhametli olmaktan geçer (b.3272).

İyilik her yerde iyidir; insan iyiliğe karşı her yerde iyilik bulur (b.3510, 912, 1148).

Sen iyilik yap, kötü olma; böylelikle nerede istersen, orada korkmadan dolaşabilirsin (b.3511).

3.4. Doğruluk/ Dürüstlük

Hem dini hem de sosyal yönü bulunan doğruluk bir toplumun huzur ve ahenk içerisinde yaşamasını sağlayan önemli bir değerdir²². İnsan doğru olduğu takdirde hem Allah'ın sevgisini kazanır hem de her iki dünyada mutlu olur (b.5598, 1290, 5601)²³. Dürüst olan kimse herkes tarafından sevilir ve en güzel konumlara yükselir (b.1661).

Doğruluk, hayâ ve iyi hareket Bu üçü kimde bileşirse, o insan mes'ûd olur (b.1664, 1289).

Doğruluk bir sermayedir ve bütün iyilikler bu sermayenin kârıdır;

Bu kâr ile insan ebedî tadı bulmuştur (b.2756).

3.5. Alçak Gönüllük

Alçak gönüllülük güzel bir huydur (b.2231) ve alçak gönüllü olanları insanlar sever (b.2232, 2294) bunun aksi yani kibirli ve sevimsiz olanlar, insanlar tarafından sevilmezler (b.2233). Bu nedenle insan alçak gönüllü ve tevazu sahibi olmalıdır (b.1282, 703, 552, 547).

Alçak gönüllü insan ne kadar iyi ve güzel olur; onun işi daima yolunda gider (b.1705).

Alçak gönüllü insan halk arasında sevimli olur; haşin ve kibirli adam ise, sevimsiz olur (b.2232).

Alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine ısındırır;

Kötü dilli ve hiddetli kimseler insanları kendisinden uzaklaştırırlar (b.229).

3.6. Sabır / Özdenetim

İnsan kendisine ve öfkesine hâkim olmalıdır böylece daha sevinçli bir hayat sürer (b. 322, 2512). *İşinde hiddetli olma, öfkene hâkim ol;*

²² Osman Cilacı. "Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dinî Motifler", Milli Kültür Dergisi, sayı: 58, 1987. s.12.

²³ (Konuyla ilgili ayrıca bkz. b.5597, 5601, 2759, 2760, 2864).

Beyler hiddetli olurlarsa, mülk ve saltanat haleldar olur (b.1414).

İnsan sakın tabiatlı olursa, ona halım denilir;

Nazik kimse, kendisini her kese sevdire (b.262, 324).

Kişi zaman zaman öfke duygusunu yaşadığında sabırlı olmalı ve kendisini tutabilmelidir.

Eğer öfkelenirsen, kendini tut, sabırlı ol; sabırlı insan sonunda sevince kavuşur (b.1317).

Sabreden insan ne der, dinle; insan sabrederse, bozulmuş olan işler düzelir (b.1318).

3.7 Adalet

Adalet değeri Kutadgu Bilig’de sıkça üzerinde durulan konulardan birisidir. İyi bir yönetici bütün işlerini adaletli yapmalı ve insanları seçkin veya sıradan insan diye ayırmamalıdır. Devlet yöneticisi, halkı arasında ayırım yapmadan adaleti sağlarsa haksızlığa uğrayan insanlar bu uygulamadan memnun olurlar (b.3266).

Bey bilgili, akıllı ve âdil olmalı (b.2168), vezir adil olmalı (b.2208)

Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan,

Adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır.(b.1435, 1451,2171).

Adaletle iş gör, buna gayret et; hiç bir zaman zulüm etme (b.1451). Kutadgu Bilig’de yukarıda zikredilenlerin dışında helalinden kazanmak ve insanlara güler yüzlü olmak (b. 3240), kan dökmemek (b.5260), haram yememek (b.5261), bütün insanlara karşı merhametli olmak (b.5262), fitne ve fesat çıkarmamak (b.5263), gibi birçok fazilet ve değere dair örnekler bulmak görmek mümkündür.

Sonuç

Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eseri farklı disiplinlerin inceleme alanına giren çok zengin hacimli bir siyasetnamedir. Eserin Türk kültürünün yanı sıra büyük ölçüde İslami değerler ve öğretiler etrafında şekillendiği açıktır. Eserde din eğitimi açısından iman, ibadet, ahlak ve değerler eğitimi dönük pek çok beyit bulunmaktadır. Yusuf Has Hacib kendine özgü üslubu ile beyitlerinde İslam dinin temel kaynakları olan Kur’an ve sünnetten beslenen bir eser kaleme almıştır. Bununla birlikte bunları yaparken ayet ve hadislerle dayalı dini bilgileri çoğu zaman direkt metin içerisinde vermekten ziyade kendine has edebi üslubu ile ifade etmiştir. Sonuç olarak din eğitimi ile ilgili konuların öğretiminde Kutadgu

Bilg'teki beyitlerden ve örneklerden istifade edilmesi hiç şüphesiz yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, Kabalcı Yayınevi, Birinci Baskı, İstanbul, 2006
- Baş, Münire Kevser. “*Kutadgu Bilig'de Ölüm Anlayışı ve Ahiret İnancı*”, *Ekev Akademi Dergisi*, 14(42), 2010. s. 83–104.
- Cilacı, Osman. “*Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dinî Motifler*”, *Milli Kültür Dergisi*, sayı: 58, 1987. s. 10–18.
- Çakıcıoğlu, Erdal. *Akvaryum Türk Klasikleri Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib* (Ed). Erdal Çakıcıoğlu, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kara, Mehmet. *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.
- Koca, Osman. *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007.
- MEB. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı* (4–8 Sınıflar), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2018.
- Özden, Hilmi. *Kutadgu Bilig'de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Söğütlü, Ersin Osman, *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig*, Antik Yayınları, İstanbul, 2013.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Dâru'lHaremeyn, Kahire 1415/1995